

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 2-423.4:327(73+(47+57))“1941”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-26-1>

Ходун Е.О.

<https://orcid.org/0000-0002-2184-3571>

ПРОБЛЕМА ВІДСУТНОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В СРСР У ВІДНОСИНАХ ВАШИНГТОНА З МОСКВОЮ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1941 Р.)

У статті досліджуються окремих сегмент офіційних американсько-радянських відносин на початку німецько-радянської війни, який стосувався питання відсутності релігійної свободи в СРСР та впливу адміністрації президента Рузвельта на її забезпечення. Хронологічні межі дослідження – період від нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року до грудня 1941 року, коли відбулася низка важливих подій: розпочався радянський контрнаступ під Москвою (5 грудня 1941 р.), Японія атакувала базу Тихоокеанського флоту США у Перл-Гарбор (7 грудня 1941 р.), Німеччина та Італія оголосили війну США (11 грудня 1941 р.). У статті робиться спроба простежити факти, що стосуються офіційних відносин між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом щодо релігійної свободи в часи найбільш критичного періоду німецько-радянської війни. Автор аналізує офіційні заяви та документи, листування дипломатичних представників, а також спогади представників вищого державного керівництва, які були безпосередніми учасниками досліджуваних подій, щоб висвітлити стан взаємодії щодо питань релігійної свободи. У статті з'ясується, як питання релігійної свободи впливало на формування союзу між двома державами, враховуючи історичний контекст обмежень на релігійну практику в СРСР та активну підтримку права на релігійну свободу як частину американської зовнішньої політики. Дослідження вказує на те, що питання релігійної свободи стосувалося не лише морального виміру відносин між двома державами, але й було інструментом дипломатичного впливу, який залежав від громадської думки США. Стаття покликана показати складну природу американсько-радянських відносин у другій половині 1941 року, підкреслюючи роль ідеологічних компромісів у міжнародній політиці та важливість проблеми релігійної свободи як елемента дипломатичних взаємин між США та СРСР. Результати дослідження показують, що релігійні питання могли формувати міжнародні відносини під час глобальних конфліктів, впливати на політичні рішення на найвищому рівні. Автор стверджує, що врахування релігійного аспекту в міждержавних відносинах може відкрити нові можливості для дипломатії та сприяти кращому взаєморозумінню між країнами.

Ключові слова: США, Рузвельт, релігійна свобода, СРСР, Сталін, німецько-радянська війна.

Постановка проблеми. З 11 березня 1941 р., коли Конгрес прийняв «Закон про забезпечення захисту Сполучених Штатів», США зобов'язалися надавати військово-економічну допомогу європейським країнам, які боролися проти нацизму. Це був внесок у загальну справу перемоги країни, яка на той час ще не

брала безпосередньої участі у бойових діях Другої світової війни, хоча в американському суспільстві широко обговорювалися плани президента Ф. Рузвельта оголосити війну Німеччині. З початком нападу донедавна союзної Німеччини СРСР опинився серед країн, які вели боротьбу проти нацизму. Військово-економічні потужності Сполучених Штатів могли стати суттєвою допомогою обороноздатності Радянського Союзу, як це сталося у випадку із країнами Британської імперії, Китаєм тощо. Бажаючи заручитися цією підтримкою, Кремль зіткнувся із труднощами, які корінилися у негативній репутації СРСР в американському суспільстві. На думку значної кількості американських громадян перешкодою для надання допомоги СРСР була його тоталітарна політика, особливо у питанні релігійної свободи. Для громадян США не було таємницею, що релігія в СРСР поза законом. Тому у другій половині 1941 р. адміністрація президента Рузвельта прагнула активно впливати на сталінську диктатуру, домагаючись від неї лібералізації внутрішньої релігійної політики.

У науковій літературі питанню релігійної свободи у американсько-радянських відносинах приділяли деяку увагу дослідники широкого кола загальних проблем Другої світової війни. У працях, присвячених політичній, дипломатичній та навіть військовій історії взаємин між США та СРСР у часи війни, відзначаються труднощі у взаєминах між двома країнами, що виникали через відторгнення західним суспільством антирелігійної політики радянського керівництва. Свобода віросповідання як окремий напрямок американсько-радянських відносин є предметом зацікавленості значно меншої кількості дослідників. Зазвичай, ця тема висвітлюється або фрагментарно, або окремі її аспекти подаються як складова частина інших більш глобальних процесів. Так Д. Кірбі [1] визначає, що відсутність релігійної свободи в СРСР формувало у західному світі негативний образ радянського режиму, а позитивна зміна конфесійної політики використовувалась Кремлем як інструмент міжнародних відносин. Б. Філіппов [2] присвятив своє дослідження вивченню думки католицької спільноти США щодо допомоги СРСР після червня 1941 р. та способам, які президент Рузвельт застосовував, аби пом'якшити негативне ставлення американських католиків до Радянського Союзу, сформоване відсутністю свободи совісті на його теренах. Вплив Ф. Рузвельта на лібералізацію релігійної радянської політики досліджує Р. Даллек, висвітлюючи його як органічну частину зовнішньої політики президента США [3]. Фундаментальна праця С. Майнера [4], яка цілком присвячена релігійному фактору у взаємовідносинах країн-союзників, також недостатньо розкриває взаємодію Вашингтону та Москви 1941 року у питанні релігійної свободи.

Постановка завдання. Метою статті є систематичне висвітлення хронології офіційних відносин між США та СРСР у питанні релігійної свободи на початковому етапі німецько-радянської війни з опорою на заяви та документи

найвищого державного рівня, дипломатичну кореспонденцію, мемуари високопосадовців – безпосередніх учасників досліджуваних подій.

Виклад основного матеріалу. Щойно інформація про напад Німеччини на СРСР досягла Сполучених Штатів, радянський посол у Вашингтоні Костянтин Уманський направив до Народного комісаріату закордонних справ телеграму, в якій описував настрої американського суспільства. У ній чітко виділено три основні течії (прихильники СРСР, ізоляціоністи та ті, хто зайняв вичікувальну позицію), втім зміст телеграми вражає своєю нелогічністю. Так, наприклад, «трудящі та дрібнобуржуазна публіка», на думку дипломата, неодмінно підтримуватимуть Радянський Союз, а дехто з американських громадян навіть вже звернувся до посольства, аби вступити добровольцями до Червоної армії. Разом із тим саме цих людей Уманський вважає налаштованими «переважно ізоляціоністськи» [5, арк. 196]. Хоча водночас, за його градацією, справжні ізоляціоністи – це «група республіканців та окремих демократів... плюс католицька ієрархія». Останні, за зауваженням посла, викликають у Рузвельта страх та тиснуть на нього з метою заблокувати американську допомогу, адже їх позиція: «радянсько-німецькій війні потрібно радіти, а комунізму не допомагати» [5, арк. 194-195].

Коментуючи дану телеграму, С. Майнер зазначає: «Уманський розумів, що у підтримці СРСР американці розділилися, але у оцінці поділу громадської думки часто помилявся. До того ж, його твердження, що американський робітничий клас непохитно підтримує боротьбу Радянського Союзу, було типовим ленінським пропагандистським стереотипом» [4, р. 217].

На другий день після німецького нападу на СРСР, 23 червня 1941 р., заступник держсекретаря Самнер Веллес на прес-конференції заявив: «Великим та фундаментальним правом кожного народу є свобода поклоніння Богу у такий спосіб, як того потребує совість... У цьому праві людям відмовили як радянський, так і нацистський уряди» [6, р. 1]. Співставлення двох диктатур у аспекті релігійної дискримінації було не лише констатацією фактів, а й відображало ставлення основної частини американського суспільства до нацизму та комунізму як до рівнозначних у своїй антигуманній сутності способів тиранії. «Для народу Сполучених Штатів [цей та інші] принципи і доктрини комуністичної диктатури так само нестерпні і так само чужі їхнім власним переконанням, як і принципи і доктрини нацистської диктатури. Жодний з видів нав'язаного панування не може мати і не матиме жодної підтримки [чи впливу на спосіб життя чи систему управління] американського народу» [6, р. 1] – висновок урядовця у тій же заяві звучить як умова для потенційних союзників: тільки той, хто гарантує та забезпечує права і свободи громадян, може розраховувати на підтримку США. Слова заступника держсекретаря адресувалися саме керівництву СРСР, а головною небезпекою для Америки С. Веллес безумовно вважав гітлерівські збройні сили.

Президент Ф. Рузвельт мав схожі погляди: негативно ставлячись до утисків свободи совісті комуністичною та нацистською диктатурами, він все ж більш обнадійливо оцінював в цьому аспекті керівництво СРСР – свого нового союзника. Дещо пізніше у листі до папи Пія XII він писав: «Я вірю, що виживання Росії є менш небезпечним для релігії, для церкви як такої та людства загалом, аніж виживання німецької диктатури» [7, р. 61-62]. 24 червня 1941 р. у радянській пресі з'явилась публікація надісланої до Москви радіограми Ф.Д. Рузвельта, у якій президент США «оголосив про надання Радянській Росії усієї можливої допомоги» [8, с. 6]. До початку практичного виконання цього зобов'язання пройде певний час, але загальна стратегія США у питанні військово-економічної допомоги СРСР була сформована Рузвельтом негайно після нападу Німеччини.

24 липня 1941 р. Вільям Філліпс, посол США в Італії, надіслав телеграму Державному секретарю, в якій від імені Гарольда Гілгарда Тітманна молодшого, помічника Майрона Чарлза Тейлора, особистого представника президента Рузвельта при папі Пію XII, цікавився про «докази підвищення релігійної толерантності в Росії» [9, р. 998]. Г. Тітманн пропонував: «Чи не могли б ми зробити заяву в тому сенсі, що, надаючи нашу підтримку Росії і готуючись до миру, ми сподіваємося, що радянський уряд відмовиться від своєї релігійної та політичної нетерпимості і прийме натомість більш гуманну та ліберальну політику?» [9, р. 998]. Помічник М. Тейлора вважав, що подібні заяви «мали б заспокійливий ефект для Святого Престолу та католицьких країн, і, як мені здається, також для всіх порядних людей» [9, р. 998].

Через тиждень, 31 липня 1941 р. була отримана відповідь від С. Веллеса, в якій коротко, але однозначно було зазначено, що Державний департамент США не отримав «жодних ознак покращення віротерпимості в Радянському Союзі» [10, р. 998]. Бажання отримати докази, які б свідчили про лібералізацію релігійної політики в СРСР були оцінені схвально, але разом із тим зазначалось, що «тиск на радянський уряд з метою змінити певні положення внутрішньої політики» наразі не є доцільними та не послужить «бодай якийсь конструктивній меті» [10, р. 998].

27 липня 1941 р. для зустрічі із Сталіним з Англії вилетів представник президента США Гаррі Ллойд Гопкінз. 30 та 31 липня відбулись дві зустрічі у Москві, основною темою яких було питання надання допомоги СРСР відповідно до «Закону щодо забезпечення захисту Сполучених Штатів» від 11 березня 1941 р. В процесі узгодження деталей поставок серед інших було порушене питання свободи совісті у Радянському Союзі. Г. Гопкінз описував ситуацію наступним чином: «Ми відчуваємо деякі ускладнення у зв'язку зі ставленням нашої громадської думки щодо Росії. Американський народ не надто легко примиряється з допомогою, що ми надаємо Росії. Все католицьке населення проти неї...» [11, р. 372].

Вимоги лібералізації релігійної політики висувалися радянській стороні не для створення штучних перепон у процесі отримання міжнародної допомоги від США, а були спробою виправдати американську допомогу комуністам в очах тих громадян, серед яких панувало не надто дружнє ставлення до потенційних союзників: «Допомагати Росії – кидати виклик моралі» [11, р. 345].

11 вересня 1941 р. президент Рузвельт запросив на зустріч радянського посла К. Уманського. Представник СРСР в першу чергу висловив зацікавленість в отриманні воєнно-економічної допомоги за програмою ленд-лізу. У відповідь «президент досить детально пояснив послу надзвичайну складність отримання необхідних повноважень від конгресу через упереджене або вороже ставлення до Росії та непопулярність Росії серед великих груп населення цієї країни, які мають значний політичний вплив у конгресі» [12, р. 832]. Першими кроками для пом'якшення ситуації президент США запропонував радянській стороні якнайшвидше припинити утиски віруючих задля задоволення власних інтересів: «Якщо в найближчі кілька днів, не чекаючи прибуття Гаррімана в Москву, радянське керівництво санкціонує висвітлення в засобах масової інформації питань, що стосуються свободи релігії в країні, це могло б мати вельми позитивний просвітницький ефект до надходження на розгляд конгресу законопроекту про ленд-ліз» [12, р. 832]. У свою чергу президент США запевнив, що він робить все можливе аби протидіяти антирадянським тенденціям серед релігійних спільнот країни. Пробудження симпатій до СРСР серед віруючих американців дозволило б йому скоріше організувати допомогу [4, р. 223].

Держсекретар Корделл Галл – учасник цієї зустрічі – згадував, що «президент відверто пояснив Уманському [посол СРСР в США до листопада 1941 року] значні труднощі отримання від конгресу необхідних ленд-лізівських асигнувань через недоброзичливе ставлення до Росії з боку деяких спільнот США, що користуються значним політичним впливом ... президент сказав, що якби Москва організувала інформаційну кампанію в США про свободу релігії в СРСР, це могло б мати успішний просвітницький ефект. Далі він запропонував, щоб така кампанія почалася до обговорення законопроекту з ленд-лізу в конгресі і до прибуття американської місії на чолі з А. Гарріманом в Москву для обговорення радянських військових потреб. Уманський обіцяв зайнятися цим питанням» [13, р. 976-977].

У телеграмі до Москви радянський посол дещо по-іншому розставив акценти. Для Кремля Уманський намагався зобразити Рузвельта щирим прибічником СРСР, якому особисто начебто байдужі релігійні гоніння, а переймається він цим питанням виключно через тиск купки релігійних фундаменталістів-ізоляціоністів: «...Рузвельт нарікав на антирадянські інтриги церкви, особливо католиків та їхніх людей у конгресі, просив в інформації з СРСР підкреслювати патріотичну позицію церкви» [14, с. 108]. Тож основною метою президента Рузвельта, на думку К. Уманського, було «нейтралізувати

«фактично профашистський» вплив католиків у США та уламати папу з питань СРСР» [14, с. 108].

Відправляючи Вільяма Аверелла Гаррімана до Москви, президент Рузвельт доручив йому порушити питання про свободу віросповідання в СРСР під час особистого спілкування зі Сталіним. Як згадував голова американської делегації, «президент хотів, щоб я переконав Сталіна в тому, наскільки важливо послабити обмеження щодо релігії. Рузвельт виявляв стурбованість у зв'язку з можливим протидією з боку різних релігійних груп ... Крім того, він щиро хотів використовувати наше співробітництво під час війни, щоб вплинути на вороже ставлення радянського режиму до релігії» [15, р. 16].

Восени 1941 р., коли німецькі війська стояли під Москвою, Аверелл Гарріман разом із Вільямом Максвеллом Ейткенем, бароном Бівербруком, міністром постачання Великої Британії прилетіли до Москви, щоб узгодити програму можливих американо-англійських військових та інших поставок, яких вкрай потребував Радянський Союз. Перша Московська конференція – саме з такою назвою до історії увійшла ця зустріч – проходила з 30 вересня до 1 жовтня 1941 р. і президент Рузвельт скористався цією нагодою, аби знову виступити на захист свободи сповідання в Радянському Союзі. Сталін знаходився в досить скрутній, якщо не безвихідній ситуації, тому Рузвельт використав цю можливість, бо більш сприятливого моменту могло вже не бути.

А. Гарріман доносив думки президента Рузвельта до Сталіна таким чином, щоб тому стало зрозуміло: політична ситуація зміниться на краще, рівень протидії допомозі у США знизиться, якщо «Ради проявлять готовність забезпечити свободу віросповідання не тільки на словах, а й на ділі. Всі [Сталін, Молотов та інші] кивнули головою у знак згоди» [11, р. 391]. Також важливою умовою А. Гарріман вважав широкий розголос в американському суспільстві тих кроків у напрямку лібералізації релігійного життя, на яких наполягала делегація США: «Я сказав Сталіну про важливість питання релігії в Сполучених Штатах і про необхідність публічного роз'яснення радянським урядом своєї позиції з цього приводу із подальшим широким розголосом, а також послабленням обмежень, прикладом чого є звільнення двох польських римо-католицьких священників з ув'язнення та дозволу відправляти богослужіння» [16, р. 1001]. Не дивлячись на обіцянку Сталіна звернути увагу на зазначені питання, у емісара американського президента в Москві «склалося враження, що радянський уряд на словах і на ділі зробить кілька жестів назустріч побажанням президента, але поки що не готовий надати свободу віросповідання в тому сенсі, в якому ми її розуміємо» [16, р. 1001-1002].

Залишивши Москву, А. Гарріман розумів, що наразі очікувати більшого від радянської влади неможливо. У спогадах він напише про свої висновки після відвідин Радянського Союзу: «Свобода віросповідання може бути допущена лише під пильнуванням ГПУ та за збереження ретельного контролю» [17, р. 103]. Повернувшись до Сполучених Штатів, голова американської

делегатії на Московській конференції склав звіт президенту Рузвельту про перебіг перемовин, де, серед іншого, зазначав: «Протягом тижня, який я провів у Росії, я використовував будь-яку можливість (а я розмовляв із більшістю членів радянської делегації, включно з, звісно, Сталіним і Молотовим), щоб викласти політичну ситуацію у США щодо ставлення нашої громадськості до Росії, особливо в релігійному питанні. Я наполягав на необхідності зробити заяви і вжити заходів, щоб довести Америці готовність Рад дозволити свободу віросповідання не тільки в принципі, а й на ділі. Усі, принаймні, кивали мені головою на знак схвалення. Коли я пояснив обставини Сталіну, він теж кивнув головою і, наскільки я зрозумів, погодився на вжиття деяких заходів. <...>. Незважаючи на всі коментарі і всі вимоги, я їду з таким враженням, що все, що мають намір зробити Ради, – це відбутися словами, лише створити деякими заходами враження розрядки, а ніяких справжніх змін у свою практику не внести. 1 жовтня на обіді в Кремлі на честь делегацій Молотов з великою щирістю сказав мені, що він і його колеги високо цінують президента як за мотиви, якими він керується у своїй діяльності, так і за глибоку мудрість його ідей. Під час цієї розмови він запитав мене, чи справді такий розумний діяч як президент є настільки побожним, як він хоче здаватися, чи його побожність переслідує політичні цілі. У їхніх очах людина, яка сповідує якусь віру або релігійну доктрину, є настільки ж незвичайною, як для нас «фундаменталіст» <...> В очах комуністів релігія – це забобон, який суперечить марксистській філософії; вона небезпечна в організованій формі, оскільки сприяє створенню антикомуністичних політичних груп...» [18, с. 89-91].

Рузвельт залишився невдоволеним результатом перемовин у аспекті свободи віросповідання, бо очікував на більші зсуви у цьому напрямку. Така реакція очільника Білого дома цілком природна, адже «релігійне питання...розглядалось [Рузвельтом] як питання найвишого внутрішнього пріоритету» [17, р. 103].

Радянським послам у країнах антигітлерівської коаліції, що формувалась, із Кремля надійшли розпорядження негайно донести до громадської думки цих країн, що в СРСР релігійні свободи будуть значною мірою відновлені [19, с. 325]. Як зазначає Б. Філіппов, «протягом усього періоду співробітництва між СРСР, США та Великою Британією американські державні діячі та дипломати знов і знов нагадували своїм радянським співрозмовникам у Москві, Лондоні та Вашингтоні про громадську думку своїх країн, що потребувала позитивної інформації не тільки з радянсько-німецького фронту, а й з радянського тилу. Західних співрозмовників цікавили принципові зміни в антирелігійній політиці радянського уряду. Хоча необхідно сказати, ілюзій щодо цього в них не було» [2, с. 92].

Водночас, коли в Москві відбувалась конференція союзників, 30 вересня 1941 р. Ф. Рузвельт провів прес-конференцію, в якій, серед іншого, було підняте питання релігійної свободи в СРСР. Президент Рузвельт, спираючись

на 124 статтю радянської Конституції, в якій говорилося про гарантії свободи совісті та антирелігійної пропаганди, намагався довести факт свободи віросповідання в СРСР. Не маючи аргументів, президент декларував, що «Росія дійсно має церкви та дозволяє звершення богослужінь згідно Конституції 1936 року» [4, .223]. Ризикнувши сказати про бущімто реальну наявність свободи совісті як про те заявлялось у радянській Конституції заради покращення репутації СРСР серед американських громадян, Ф. Рузвельт отримав протилежний результат. Ця коротка фраза – про начебто дійсну свободу для віруючих в СРСР – викликала значний резонанс в американському суспільстві та сколихнула релігійну його частину. Слова президента, які суперечили загальновідомим фактам, були розцінені поміркованими громадянами як намагання у не зовсім чесний спосіб обґрунтувати доцільність прийняття непопулярних політичних рішень, більш радикальні опоненти Рузвельта сприйняли їх як свідому брехню або навіть як таємну симпатію комунізму. За свою необачну чи, можливо, оманливу фразу очільник Білого дому отримав шквал критики від урядовців, конгресменів, лідерів чисельних конфесій, редакцій провідних видань, релігійних та громадських організацій, яка не вщухала, допоки СРСР не був законодавчо внесений до списку країн-отримувачів допомоги за програмою ленд-ліз.

На думку Р. Даллека, дослідника біографії 32-го президента США, «Рузвельт добре знав, що в Радянському Союзі немає свободи віросповідання. Але він також не затуляв очі на те, що міг надати допомогу Росії за ленд-лізом, не демонструючи її відданості релігійній свободі... Будучи переконаним, що лише різкий контраст між свободою та тоталітаризмом забезпечить американцям емоційні ресурси для боротьби, Рузвельт хотів якомога повніше ототожнювати росіян, незважаючи на радянські реалії, з англо-американськими ідеалами. Намагання зобразити Радянський Союз реформованим, або таким, що реформується у питанні релігійної свободи, було головним вираженням цього прагнення» [3, р. 298].

Через декілька днів після скандальної заяви Ф. Рузвельт був вимушений звернутися із додатковим роз'ясненням для преси «через різноманітні та суперечливі «інтерпретації» зауважень, зроблених президентом у відповідь на запитання журналіста під час прес-конференції минулого вівторка» [20, р. 1000]. Не маючи, як і раніше, фактів покращення стану релігійних спільнот в СРСР, Рузвельту залишалося лише одне: отримати бодай якісь свідчення про лібералізацію релігійної політики Кремля. Для цього Державний департамент доручив А. Гарріману, який ще перебував у Москві та послу Л. Штейнгардту наступне: «Зважаючи на виняткову важливість цього питання з точки зору громадської думки в Сполучених Штатах, президент широко сподівається, що Ви зможете домогтися від вищого керівництва радянського уряду якоїсь заяви, яку можна було б надіслати для преси в цій країні, що

підтверджувала б заяву, яка міститься в третьому абзаці процитованого вище тексту [про релігійну свободу в СРСР]] [20, з. 1000-1001].

4 жовтня 1941 р., коли делегація союзників залишила Москву, радянський уряд провів прес-конференцію для представників іноземної преси, присвячену питанню релігійної свободи в СРСР. Проведення такого заходу стало виконанням обіцянки, отримання якої від К. Уманського ініціював А. Гарріман під час свого візиту [21, р. 1002]. Із заявою про стан релігійної свободи в СРСР виступив заступник наркома закордонних справ С. Лозовський. В першу чергу у заяві було надано схвальну оцінку виступу президента Рузвельта від 30 вересня 1941 р., яка стосувалась питання свободи віросповідання в СРСР та була вкрай неоднозначно сприйнята американським суспільством. С. Лозовський зазначив, що «громадська думка Радянського Союзу з великим інтересом сприйняла заяву президента Рузвельта на прес-конференції щодо свободи віросповідання в СРСР. Президент правильно посилався на основні принципи Конституції СРСР щодо свободи віросповідання радянських громадян» [22, р. 1002]. Подібна оцінка була очікуваною, адже зміст слів Ф. Рузвельта сприймався як ствердження факту релігійної свободи в СРСР, що було вигідно радянцям та сприяв розповсюдженню подібної думки в американському суспільстві. З тієї ж причини на повноті релігійної свободи у радянських громадян наполягав і Лозовський: «В СРСР існує свобода віросповідання. Це означає, що кожен радянський громадянин може сповідувати будь-яку релігію. У Радянському Союзі існують стара православна церква, нова православна церква, старообрядницька церква, вірмено-грузинська церква, молокани, духоборці, магометани (шіїти і суніти), євангелісти, баптисти, буддисти тощо. Релігія є приватною справою радянського громадянина, в яку держава не втручається і не вважає таке втручання потрібним» [22, р. 1002-1003]. Окремо він заявив, що «радянська влада не веде боротьби з релігією». «Це особиста справа» – запевнив дипломат і нагадав: згідно з конституцією «свобода віросповідання передбачає, що будь-яка релігія, церква або спільнота не буде використовуватись для повалення існуючої влади» [17, р. 103]. Таке уточнення, ймовірно, було використано, аби пом'якшити у закордонних журналістів сприйняття репресій 1920-30-х рр., представивши, що, принаймні, частина тогочасних кримінальних справ проти духовенства та віруючих була пов'язана із їх антирадянською діяльністю, а не намаганням влади знищити релігію як явище в СРСР. На завершення прес-конференції Лозовський розповів західним журналістам навіть про «підтримку релігійних інституцій у Радянському Союзі» та окремо відмітив, що «всі конфесії в Радянському Союзі «говорять рішуче проти нацистського бандитизму та варварства»» [22, р. 1003].

Зусилля, яких докладала американська сторона, не були марними. Попри те, що Сталін радикально не змінив антирелігійну політику, вони були змушені дослуховуватися до думки союзників, від допомоги яких залежали, та дещо

коригувати обмеження релігійної свободи в СРСР. Необхідність трансформацій диктувалася корисливою зацікавленістю Москви, а їх реалізація мала позитивно вплинути на громадську думку США. Перед режимом стояла задача, вирішувати яку він не бажав, скоріш, був примушений імітувати зміни під тиском обставин та «м'якої сили» американської дипломатії. Суттєвих змін у відносинах між владою та релігійними організаціями всередині країни, достатніх, аби забезпечити мінімальний рівень свободи совісті, а також нормалізацію відносин із Ватиканом, вплив якого на західний світ традиційно значний, не відбулося.

Відмовляючись реально покращувати стан релігійної свободи, Москва обрала шлях імітації: бажане для США видавалось як радянська дійсність, а мізерні зсувки у напрямку лібералізації конфесійної політики видавались за значні досягнення та активно демонструвались західному світу. Всупереч зусиллям Білого дома, «кремлівські керівники виявились більшими політичними реалістами, ніж їх західні партнери. Радянці відмовлялися йти на компроміси навіть тоді, коли на них обрушилася війна і вони опинилися на краю прірви» [23, с. 286].

У Москві добре пам'ятали рекомендацію Вашингтону розпочати «інформаційну кампанію в США про свободу релігії в СРСР» [13, р. 976] і нарешті у 1942 р. більшовики виявились до цього готовими.

Висновки. Початок німецько-радянської війни поставив перед США питання союзних відносин з СРСР, адже, попри ідеологічні розбіжності, вони були змушені об'єднати зусилля проти спільного ворога – нацистської Німеччини. Суттєвою перепоною для налагодження співпраці стала відсутність у Радянському Союзі релігійної свободи, яку американці вважали невід'ємним правом кожної людини, а забезпечення цього права, виходячи з логіки «Чотирьох свобод» Рузвельта, складало для них чи не одну із цілей війни.

Початковий період німецько-радянської війни був ознаменований зусиллями адміністрації президента Рузвельта, який необхідність лібералізації радянської релігійної політики пов'язував із планами включення СРСР до отримувачів військово-економічної допомоги за ленд-лізом. Результати дослідження підтверджують, що відсутність релігійної свободи в СРСР значно впливала на формування взаємин із США та прийняття окремих політичних рішень на найвищому рівні.

На основі використаних джерел встановлено, що у другій половині 1941 р. сторони визнали необхідність пошуку ідеологічних компромісів та зважились на певні кроки або їх імітацію у цьому напрямку. Для США зусилля, направлені на відновлення в СРСР релігійної свободи були одночасно і справою боротьби за демократичні цінності, і інструментом дипломатичного впливу.

Починаючи з 1942 р. офіційний Вашингтон став більш стриманим у вимогах до Радянського Союзу стосовно релігійної свободи. Радянці у свою чергу організували низку окремих малозначущих заходів у релігійній царині, які

завдяки широкій інформаційній кампанії представлялись американському суспільству як істотні зрушення конфесійної політики. Вивчення цих трансформацій передбачено автором у подальшому.

Список використаних джерел та літератури

1. Kirby D. From Bridge to Divide: East–West Relations and Christianity during the Second World War and Early Cold War. *The International History Review*. 2014. Vol. 36, № 4. P. 721–744. URL: <https://doi.org/10.1080/07075332.2013.852122>
2. Филиппов Б.А. Ф. Рузвельт, Пий XII, И. Сталин и проблема репутации СССР в годы Второй мировой войны. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История*. 2016. Выпуск 4 (71). С. 84-102.
3. Dallek R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995. 684 p.
4. Miner S.M. Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2003. 448 p.
5. Телеграмма посла СССР в США К.А. Уманского в НКВД СССР о реакции американской общественности и правительства США на нападение Германии на СССР. 22 июня 1941 г. *Архив внешней политики Российской Федерации*. Ф. 059. Оп. 1. П. 345. Спр. 2363. URL: <https://www.prilib.ru/item/1455958>
6. Our Policy Stated; Welles Says Defeat Of Hitler Conquest Plans Is Greatest Task. *The New York Times*. 1941. 24 June. URL: <http://surl.li/qqakf>
7. Taylor M.C. Wartime correspondence between president Roosevelt and pope Pius XII. New York: The Macmillan Company, 1947. 127 p.
8. Заявление Рузвельта о помощи Советскому Союзу. *Правда*. 1941. 25 июня. URL: <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/05/Правда-№-174-от-25.06.1941.pdf>
9. The Ambassador in Italy to the Secretary of State. Rome, July 24, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d954>
10. The Acting Secretary of State to the Ambassador in Italy. Washington, July 31, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d955>
11. Sherwood R. Roosevelt and Hopkins: an intimate history. New York: Harper & Brother, 1948. 1004 p.
12. Memorandum of Conversation, by the Secretary of State. Washington, September 11, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d778>
13. The Memoirs Of Cordell Hull. London: Hodder & Stoughton, 1948. Vol. 2. 1804 p.
14. Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945: Документы и материалы в 2 т. / уклад. Министерство иностранных дел СССР. Москва: Политиздат, 1984. Т. 1: 1941-1943. 510 с.
15. Harriman A. America and Russia in a changing world: A half century of personal observation. Garden City: Allen & Unwin, 1971. 218 p.
16. The Ambassador of the Soviet Union to the Secretary of State. Moscow, October 4, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d957>

17. Harriman A., Abel E. Special envoy to Churchill and Stalin 1941-1946. New York: Random House Inc, 1975. 595 p.
18. Мурен М. Ватикан и СССР: пер. с фр. / Москва: Прогресс, 1966. 249 с.
19. Одинцов М. Патриарх Сергий. Москва: Молодая гвардия, 2013. 396 с.
20. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union. Washington, October 2, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d956>
21. The Ambassador in the Soviet Union to the Secretary of State. Moscow, October 4, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d958>
22. The Ambassador in the Soviet Union to the Secretary of State. Moscow, October 6, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d959>
23. Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 552 с.

References

1. Kirby, D. (2014). From Bridge to Divide: East–West Relations and Christianity during the Second World War and Early Cold War. *The International History Review*, 36(4), pp. 721–744. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.1080/07075332.2013.852122> [In English].
2. Filippov, B.A. (2016). Ruzvelt, Pii XII, I. Stalin i problema reputatsii SSSR v godi Vtoroi mirovoi voini. *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istoriya*, 4(71), pp. 84–102. [In Russian].
3. Dallek, R. (1995). *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945*. New York: Oxford University Press. [In English].
4. Miner, S. (2003). *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. [In English].
5. *Telegramma posla SSSR v SShA K.A. Umanskogo v NKID SSSR o reaktsii amerikanskoj obshchestvennosti i pravitelstva SShA na napadenie Germanii na SSSR*. [Online], (1941). F. 059, Op. 1, P. 345, D. 2363. Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii. Available from: <https://www.prilib.ru/item/1455958> [In Russian].
6. Our Policy Stated; Welles Says Defeat Of Hitler Conquest Plans Is Greatest Task, (1941). *The New York Times* [Online]. 24 June. p. 1. Available from: <http://surl.li/qqkaf> [In English].
7. Taylor, M. (1947). *Wartime correspondence between president Roosevelt and pope Pius XII*. New York: The Macmillan Company. [In English].
8. Zayavlenie Ruzvelta o pomoshchi Sovetskomu Soyuzu, (1941). *Pravda* [Online]. 25 June. p. 6. Available from: <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/05/Правда-№-174-от-25.06.1941.pdf> [In Russian].
9. The Ambassador in Italy to the Secretary of State. Rome, July 24, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d954> [In English].
10. The Acting Secretary of State to the Ambassador in Italy. Washington, July 31, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d955> [In English].
11. Sherwood, R. (1948). *Roosevelt and Hopkins: an intimate history*. New York: Harper & Brother. [In English].

12. Memorandum of Conversation, by the Secretary of State. Washington, September 11, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d778> [In English].
13. *The Memoirs Of Cordell Hull*, (1948). London: Hodder & Stoughton, 1948. Vol. 2. [In English].
14. Ministerstvo inostrannikh del SSSR, sost., (1984). *Sovetsko-amerikanskie otnosheniya vo vremya Velikoi Otechestvennoi voini, 1941-1945: Dokumenty i materialy v 2 t.* Moskva: Politizdat. T. 1: 1941-1943. [In Russian].
15. Harriman, A. (1971). *America and Russia in a changing world: A half century of personal observation*. Garden City: Allen & Unwin. [In English].
16. The Ambassador of the Soviet Union to the Secretary of State. Moscow, October 4, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d957> [In English].
17. Harriman, A., Abel, E. (1975). *Special envoy to Churchill and Stalin 1941-1946*. New York: Random House Inc. [In English].
18. Muren, M. (1966). *Vatikan i SSSR*. Moskva: Progress. [In Russian].
19. Odintsov, M. (2013). *Patriarkh Sergii*. Moskva: Molodaya gvardiya. [In Russian].
20. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union. Washington, October 2, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d956> [In English].
21. The Ambassador in the Soviet Union to the Secretary of State. Moscow, October 4, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d958> [In English].
22. The Ambassador in the Soviet Union to the Secretary of State. Moscow, October 6, 1941, (1959). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union* [Online]. Washington: United States Government Printing Office. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1941v01/d959> [In English].
23. Potiekhin, O., Klymenko, Yu. (2023). *Geopolityka proty bezpeky: soiuzytske stryuvannia ahresii v Yevropi XX - pochatku XXI st.* Kyiv: DUKH I LITERA. [In Ukrainian].

Khodun E. The Question of no Freedom of Religion in the USSR in Relationships between Washington and Moscow at the Initial Stage of the German-Soviet War (June-December 1941).

The article explores the particular segment of official American-Soviet relations at the beginning of the German-Soviet war, which concerned the issue of no religious freedom in the USSR and the influence of President Roosevelt's administration on its impact. The chronological boundaries of the study are the period from the German attack on the USSR on June 22, 1941 to December 1941, when a number of important events took place: the Soviet counteroffensive began near Moscow (December 5, 1941), Japan attacked the base of the US Pacific Fleet in Pearl Harbor (December 7, 1941), Germany and Italy declared war on the USA (December 11, 1941).

The article attempts to trace the facts concerning the official relations between the United States of America and the Soviet Union regarding religious freedom during the most critical period of the German-Soviet war. The author analyzes official statements and documents, correspondence of diplomatic representatives, as well as memories of representatives of the highest state leadership, who were direct participants in the studied events, in order to highlight the state of interaction regarding issues of religious freedom. The article clarifies how the issue of religious freedom influenced the formation of the alliance between the two states, taking into account the historical context of restrictions on religious practice in the USSR and the active support of the right to religious freedom

as part of American foreign policy. The study indicates that the issue of religious freedom concerned not only the moral dimension of relations between the two states, but was also a tool of diplomatic influence that depended on the US public opinion. The article is designed to show the complex nature of American-Soviet relations in the second half of 1941, emphasizing the role of ideological compromises in international politics and the importance of the issue of religious freedom as an element of diplomatic relations between the USA and the USSR. The results of the study show that religious issues could shape international relations during global conflicts and influence political decisions at the highest level. The author claims that taking into account the religious aspect in interstate relations can open up new opportunities for diplomacy and promote better mutual understanding between countries.

Keywords: *USA, FDR, religious freedom, USSR, Stalin, German-Soviet war.*